

LEKSIKOLOGIYA TUSHUNCHASI VA UNDA SO‘ZNING MOHIYATI

Abdug‘offorova Mohlaroyim

Ibrohimjon qizi ADPI 2-kurs
magistranti

Annotatsiya: mazkur maqolada leksikologiya tilshunoslikning dinamik va konseptual jihatdan murakkab bo‘limlaridan biri sifatida mualliflik yondashuvi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida so‘z tushunchasi turib, u an’anaviy leksik birlik doirasidan chiqib, kognitiv, madaniy va ijtimoiy fenomen sifatida talqin etiladi. So‘zning leksik mohiyati statik hodisa emas, balki til va tafakkur o‘rtasidagi uzluksiz o‘zaro ta’sir mahsuli sifatida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, so‘z mohiyati, leksik ma’no, nominatsiya, til va tafakkur, kognitiv yondashuv, amaliy tahlil.

Zamonaviy tilshunoslikda leksikologiya an’anaviy ravishda tilning lug‘at tarkibini o‘rganuvchi bo‘lim sifatida ta’riflanadi. Biroq bunday yondashuv leksikologiyani ilmiy salohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Chunki til tizimida aynan leksik qatlam jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlarga eng tezkor javob beradigan sohadir. Leksikologiya tilshunoslikning leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya yoki semantika, etimologiya, stilistika hamda so‘z yasalishi haqidagi ta’limot kabi sohalari bilan chambarchas bog‘liq. Leksikologiyada so‘zlarning ma’no jihatdan o‘zaro bog‘langan, ya’ni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, so‘z ma’nolarining erkin yoki bog‘liq holda bo‘lishi kabi masalalari ham o‘rganiladi. Leksika muayyan bir tizim sifatida ko‘rilganda, so‘z ma’nolari va tushunchalarning o‘zaro bog‘liq holda bo‘lishi ko‘zda tutiladi.

Leksikologiya lugʻat tarkibining amalda ishlatilishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini, soʻzlarning uslubiy jihatdan tasnifiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Shuningdek, “soʻzlashuv va adabiy tillarda foydalanish meʼyorlarini, professionalizm, dialektizm, arxaizm, neologizm, leksikalashgan soʻz birikmalarini meʼyorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi”¹.

Grammatika nisbatan barqaror boʻlsa, leksika inson tafakkuridagi siljishlar, dunyoqarash va qadriyatlar transformatsiyasini bevosita aks ettiradi. Shu bois leksikologiyani faqat tavsiflovchi fan sifatida emas, balki til orqali tafakkur evolyutsiyasini oʻrganuvchi konseptual ilmiy yoʻnalish sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Leksikologiyaning markazida soʻz tushunchasi turadi. Klassik tilshunoslikda soʻz tovush shakli va maʼno birligidan tashkil topgan mustaqil birlik sifatida izohlanadi. Ushbu taʼrif formal jihatdan toʻgʻri boʻlsa-da, soʻzning murakkab mohiyatini toʻliq qamrab olmaydi. Mualliflik yondashuviga koʻra, soʻz — bu nafaqat lingvistik birlik, balki ijtimoiy tajriba, tarixiy xotira va madaniy kodning til orqali mujassamlashgan shaklidir. Har bir soʻz muayyan jamiyatning borliqni qanday idrok etishini va tasniflashini oʻzida aks ettiradi. Masalan, “**bosh**” soʻzi turli kontekstlarda turlicha maʼnoga ega: **inson aʼzosi sifatida** (bosh ogʻriyapti); **yuqori qism** (togʻ boshi); **jarayon boshlanishi** (ishning boshi); **lavozim** (jamoa boshligʻi). Soʻzning leksik mohiyati, avvalo, leksik maʼno bilan bogʻliq. Anʼanaviy qarashlarda leksik maʼno borliqdagi predmet yoki hodisaning tildagi aksi sifatida talqin qilinadi.

¹ Б. Ўринбоев. Лексикология. <https://qomus.info>.

Har bir soʻz tovush qiyofasi va maʼnosiga ega, yaʼni shakl va mazmunga ega. Lugʻat tarkibidagi soʻzlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega boʻlishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast soʻzlarining shakli har xil, maʼnosi bir xil (sinonim); koʻk (rang), koʻk (osmon), koʻk (maysa, koʻkat) soʻzlarining shakli bir xil, maʼnosi har xil (omonim) va hokazo. Leksikologiyada soʻzlar oʻzaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham oʻrganiladi².

Shu sababli turli tillarda bir xil obyekt turlicha nomlanadi va turlicha semantik chegaralarga ega boʻladi. Demak, leksik maʼno obyektiv reallik va subyektiv tafakkur kesishgan nuqtada shakllanadigan murakkab hodisadir. Soʻzning nominativ funksiyasi leksikologiyada alohida oʻrin tutadi. Nominatsiya jarayoni faqat nom berish bilangina cheklanmaydi, balki insonning bilish faoliyati bilan chambarchas bogʻliq boʻladi. Yangi tushunchalar koʻpincha yangi soʻzlar orqali ongda mustahkamlanadi. Zamonaviy ilm-fan va texnologiya rivoji jarayonida esa soʻz nafaqat mavjud tushunchalarni ifodalovchi vosita, balki yangi tafakkur modellarini shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida namoyon boʻlmoqda. Bu holat leksikologiyani kognitiv tilshunoslik bilan bevosita bogʻlaydi. Soʻzning haqiqiy funksional imkoniyatlari nutq va diskurs jarayonida toʻliq namoyon boʻladi. Bir xil soʻz turli kontekstlarda turlicha semantik va pragmatik yuklama kasb etishi mumkin. Masalan, **“ogʻir”** soʻzi: **jismoniy yukni ifodalash uchun** (ogʻir yuk); **maʼnaviy murakkablik** (masala ogʻir). Bu esa soʻz

² Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тайёрланган. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981 йил. 5 – бет.

ma'nosining qat'iy va o'zgarmas emasligini, balki kontekstga bog'liq holda faollashuvchi semantik potentsialga ega ekanini ko'rsatadi. Muallif fikricha, aynan shu jihat zamonaviy leksikologik tadqiqotlarda yetarli darajada chuqur yoritilmay kelmoqda. So'z va madaniyat o'rtasidagi munosabat leksikologiya uchun muhim nazariy masalalardan biridir. Har bir til o'z leksik tizimi orqali dunyoni o'ziga xos tarzda tasniflaydi. Bu tasniflash jarayoni tasodifiy emas, balki muayyan madaniy va ijtimoiy qadriyatlar asosida shakllanadi. Muallif nuqtayi nazariga ko'ra, leksik birliklarni tahlil qilish orqali milliy mentalitet va madaniy xotirani ochib berish mumkin. Shu sababli leksikologiya antropologiya va madaniyatshunoslik bilan integratsiyada rivojlanishi zarur. Pragmatik jihatdan qaralganda, so'z tanlovi har doim kommunikativ vaziyat, so'zlovchining maqsadi va auditoriyasiga bog'liq bo'ladi. Nutq jarayonida so'z tasodifiy emas, balki ma'lum strategiyaga asoslanib tanlanadi. Bu esa leksikologiyani pragmatika va diskurs tahlili bilan bog'laydi. So'zning pragmatik funksiyasini e'tibordan chetda qoldirish uning real kommunikativ mohiyatini to'liq ochib bermaydi. Globalizatsiya va raqamli texnologiyalar rivoji leksikologiya oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Neologizmlar, tillararo leksik almashinuv, terminologik ekspansiya va internet diskursi so'zning hayot siklini sezilarli darajada tezlashtirdi. Bugungi kunda so'z tez paydo bo'ladi, tez ommalashadi va ayrim hollarda tezda iste'moldan chiqadi. Bu holat leksikologiyani faqat tarixiy emas, balki dinamik sinxron tadqiqotlarga yo'naltirish zarurligini ko'rsatadi. Mualliflik pozitsiyasiga ko'ra, zamonaviy leksikologiyaning asosiy vazifasi so'zni lug'aviy birlik sifatida tavsiflash bilan cheklanmasligi kerak. Aksincha, so'z tirik, o'zgaruvchan, tafakkur va madaniyat bilan uzviy bog'liq fenomen sifatida tadqiq etilishi lozim. Bunday yondashuv tilni

SJIF:5.219

mexanik tizim emas, balki doimiy rivojlanib boruvchi ijtimoiy hodisa sifatida anglash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, leksikologiya zamonaviy tilshunoslikning markaziy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlaridan biridir. So'z esa bu sohaning asosiy kategoriyasi bo'lib, uning mohiyatini faqat formal yoki semantik birlik sifatida talqin qilish yetarli emas. So'z inson tafakkuri, madaniy tajribasi va ijtimoiy ongining til orqali mujassamlangan shaklidir. U o'zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish obyekti bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya. Tashkent: Fan, 2006.
2. Bozorboy O'rinboyev. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. O'zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo'limi tomonidan nashrga tayyorlangan O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. 1981 yil.
4. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1965 yil.
5. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1 – jild. Toshkent, 1966 yil.
6. Kushkarbekova M.U. “Leksikologiya tushunchasi va so'zning mohiyati” // Oriental Renaissance, 2022.
7. Saidova N. Termin va terminologiya bo'yicha nazariy qarashlar. – Qo'qon DPI ilmiy xabarlari, 2025, 5(1), 1124–1130.